

OMSLAG
Nelson Mandela op het Leidseplein
in Amsterdam, 16 juni 1990
Fotograaf: Maurice Boyer

GOEDE HOOP

ZUID-AFRIKA EN NEDERLAND VANAF 1600

ONDER REDACTIE VAN
MARTINE GOSSELINK
MARIA HOLTROP
ROBERT ROSS

MET ADVIES VAN
WAYNE DOOLING

AUTEURS
Geoffrey Badenhorst
Duncan Bull
Adriaan van Dis
Wayne Dooling
Marlene Dumas
Jan-Bart Gewald
Hermann Gilliomee
Martine Gosselink
Muhammed Haron
Barbara Henkes
Maria Holtrop
Daniel Horst
François Janse van Rensburg
Ena Jansen
Saarah Jappie
Bas Kromhout
Vincent Kuitenbrouwer
Antonia Malan
Eusebius Mckaiser
Roeland Muskens
Bill Nasson
Robert Ross
Carmel Schrire
Gerrit Schutte
Mamokgethi Setati Phakeng
Dan Sleigh
Nigel Worden

VOORWOORD	13	9 DE VROEGE MOSLIMGEMEENSCHAP (1653–1834) Muhammed Haron	137
VERANTWOORDING	14	INTERMEZZO 11: BOEGINESE MANUSCRIPTEN Robert Ross	147
1 PROLOOG Adriaan van Dis	17	INTERMEZZO 12: MALEISE KOREN EN KLOPSE-BANDS Robert Ross	149
2 DE WERELD DIE DE NEDERLANDERS BINNENVIELEN: PREKOLONIAAL ZUID-AFRIKA Robert Ross	21	INTERMEZZO 13: CURIEUZE CORRESPONDENTIE: DE ZAAK SJEIK YUSUF Saarah Jappie	151
3 DE KHOIKHOI EN DE NEDERLANDERS ROND 1600 Martine Gosselink	33	10 TWEE VISIES OP ROBERT JACOB GORDON Duncan Bull en Dan Sleigh	155
INTERMEZZO 1: STEREOTIEPE AFBEELDINGEN VAN DE KHOIKHOI Martine Gosselink	45	INTRODUCTIE Duncan Bull	157
4 JAN VAN RIEBEECK, STICHTER VAN EEN VOC-POST Martine Gosselink	49	ROBERT JACOB GORDON: EEN ‘PHILOSOPHE’ IN HET VELD Duncan Bull	159
INTERMEZZO 2: DAN KOPEN WE DIE KAAP TOCH GEWOON? Martine Gosselink	65	COMMANDANT GORDON EN HET EINDE VAN HET VOC-BEWIND Dan Sleigh	171
INTERMEZZO 3: ROBBENEILAND Geoffrey Badenhorst	67	INTERMEZZO 14: PORTRET VAN QOBA Duncan Bull	177
5 HOE DE VOC EN DE KHOIKHOI NAAST ELKAAR LEEFDEN Carmel Schrire	69	INTERMEZZO 15: GORDON EN DE GIRAFFE Duncan Bull	179
INTERMEZZO 4: DE POLYGLOT UIT LEIBNIZ Carmel Schrire	81	11 MENSEN OP DRIFT Jan-Bart Gewald	181
6 VAN NEDERLANDERS TOT VRIJBURGERS TOT AFRIKANERS Hermann Giliomee	85	INTERMEZZO 16: EEN FOTOSTUDIO IN EEN MISSIEPOST Maria Holtrop	193
INTERMEZZO 5: SIMON VAN DER STEL Geoffrey Badenhorst	97	12 ‘UIT EENEN STAM’: NEDERLAND EN DE BOERENREPUBLICKEN IN DE NEGENTIENDE EEUW Maria Holtrop	195
INTERMEZZO 6: HENDRIK SWELLENGREBEL Geoffrey Badenhorst	99	INTERMEZZO 17: GROOTSE PLANNEN: TRANSVAALSE ARCHITECTUUR MET NEDERLANDSE INVLOEDEN Maria Holtrop	209
7 THUIS IN DEN VREEMDE: KOLONIALE GEBOUWEN AAN DE KAAP Antonia Malan	101	INTERMEZZO 18: GOUDKOORTS OP DE RAND EN IN JOHANNESBURG Maria Holtrop	211
INTERMEZZO 7: HYBRIDE VORMEN Antonia Malan	117	13 DE TWEEDE BOERENoorlog (1899–1902) Bill Nasson	213
8 SLAVERIJ IN ZUID-AFRIKA Wayne Dooling en Nigel Worden	119	INTERMEZZO 19: JAN VAN HOEPEN Bill Nasson	229
INTERMEZZO 8: JAN SMIESING EN DE SLAVENLOGIE Wayne Dooling en Nigel Worden	131	INTERMEZZO 20: DE CULLINAN: DE GROOTSTE RUWE DIAMANT OOIET GEVONDEN Bill Nasson	231
INTERMEZZO 9: ANGELA VAN BENGALen EN ANNA DE KONINGH Wayne Dooling en Nigel Worden	133		
INTERMEZZO 10: BEING HELD BY OTHERS Marlene Dumas	135		

14 BOERENMANIE: DE TWEDE BOERENoorlog	233	20 AFRIKAANS: EEN TAAL IN BEWEGING	335
IN DE NEDERLANDSE PUBLIEKE OPINIE		Ena Jansen	
Vincent Kuitenbrouwer		INTERMEZZO 32: 'TO HELL	345
INTERMEZZO 21: EEN WARME BAND:	247	WITH AFRIKAANS'	Daniel Horst
KONINGIN WILHELMINA EN PAUL KRUGER		INTERMEZZO 33: EEN MONUMENT	347
Vincent Kuitenbrouwer		VOOR HET AFRIKAANS	Duncan Bull
INTERMEZZO 22: DE TEGELS VAN	249	INTERMEZZO 34 : 1994, PIETER HUGO	349
TRANSVALIA	Vincent Kuitenbrouwer	Maria Holtrop	
15 NEDERLAND, ZUID-AFRIKA EN	251	21 EPILOOG: BESPIEGELINGEN OP HET	351
DE APARTHEID	Gerrit Schutte	VERLEDEN MET HET OOG OP DE TOEKOMST	
16 HET MODERNE ZUID-AFRIKA: DE ERFENIS	263	Mamokgethi Setati Phakeng	
VAN APARTHEID	Eusebius McKaiser	NOTEN	356
INTERMEZZO 23: 'HOPELOZE HEIMWEE':	275	ARCHIEVEN, KRANTEN & LITERATUUR	362
ZUID-AFRIKAANSE BALLINGEN IN		LUJST VAN AFBEELDINGEN	367
NEDERLAND	Daniel Horst	OVER DE AUTEURS	376
INTERMEZZO 24: EEN 'NEDERLANDER'	277		
AAN HET ROER	Bas Kromhout		
17 BELASTE BROEDERBAND: NEDERLANDERS	279		
EN ZUID-AFRIKA	Barbara Henkes		
INTERMEZZO 25: DE TERUGKEER VAN	293		
JAN VAN RIEBEECK IN KAAPSTAD			
Barbara Henkes			
INTERMEZZO 26: DE KONINGIN, DE PRINS	295		
EN APARTHEID	Barbara Henkes		
INTERMEZZO 27: HET GEZICHT	297		
VAN EEN SYMBOOL			
François Janse van Rensburg			
18 NEDERLAND TEGEN APARTHEID:	299		
'STOP DE NEGERVERVOLGING IN			
ZUID-AFRIKA!'	Roeland Muskens		
INTERMEZZO 28: OPERATIE VULA	313		
Roeland Muskens			
INTERMEZZO 29: VAN PRETORIUSPLEIN	315		
NAAR STEVE BIKOPLEIN	Roeland Muskens		
19 NEDERLANDSE SPOREN IN DE ZUID-	317		
AFRIKAANSE KUNST	Daniel Horst		
INTERMEZZO 30: HET VOORTREKKER-	331		
MONUMENT	Daniel Horst		
INTERMEZZO 31: DE STATIONSPANELEN	333		
VAN PIERNEEF	Daniel Horst		

Deze kaarten van de Kaap en Zuid-Afrika geven informatie weer uit verschillende perioden. Globale weergave van de grenzen van de Kaap in 1700 (rode lijn), 1746 (oranje lijn) en 1778 (groene lijn)

VOORWOORD

Of het nu het etiket op Zuid-Afrikaanse wijn in de schappen van de supermarkt is of een vakantie naar het land zelf, voor Nederlanders is Zuid-Afrika een feest van herkenning en tegelijkertijd vervreemding. De taal is slechts een van de sporen van de eeuwenoude relatie tussen Zuid-Afrika en Nederland. Een relatie van hoop en liefde, van wanhoop en leed, van ergernis, ruzies en conflict. De standbeelden van de man die de relatie in 1652 begon, Jan van Riebeeck, worden nu beklad en bespot. Wat gebeurde er tussen toen en nu? Welke rol heeft de Nederlandse aanwezigheid gespeeld in Zuid-Afrika?

De objecten in de tentoonstelling tonen verschillende aspecten van deze vragen; dit boek benadert ze vanuit verschillende perspectieven. Zo kijken we mee over de schouders van tot slaaf gemaakte Afrikanen en Aziaten, van vrijburgers, bannelingen, gouverneurs en als het even kan, de Khoiherders van de Kaapse bergen en vlakten.

Goede Hoop is het boek bij de gelijknamige tentoonstelling en maakt ook deel uit van de Rijksmuseum Landenreeks, een serie over de relaties van Nederland met acht verschillende landen waarmee Nederland handels- en/of koloniale betrekkingen had: China, Japan, Indonesië, Sri Lanka, India, Ghana, Suriname en natuurlijk Zuid-Afrika. De geschiedenis van de relatie tussen Zuid-Afrika en Nederland komt op veel punten overeen met die van andere koloniale landen. Zo kan *Goede Hoop* als een blauwdruk voor koloniaal bewind in zijn algemeenheid worden gezien. De gevolgen van dit bewind zijn echter overal anders.

Goede Hoop wil niet de complete geschiedenis van Zuid-Afrika vertellen. De relatie van Zuid-Afrika en Nederland is maar een zeer klein onderdeel van die geschiedenis. Maar wel een onderdeel waarvan de sporen tot op de dag van vandaag zichtbaar zijn in de architectuur, taal, eten, zang en dans, wetgeving, religie, geografie, structuren en verbanden, en bovenal in de mensen.

Onder de bevlogen en onvermoeibare leiding van Martine Gosselink, hoofd Geschiedenis van het Rijksmuseum, hebben meer dan twintig auteurs uit beide landen meegewerkt aan *Goede Hoop*, een boek dat de huidige stand van denken over het onderwerp Zuid-Afrika en Nederland vertolkt. De auteurs zijn beginnend en senior, hebben verschillende achtergronden en komen uit de wereld van literatuur, taal, (kunst)geschiedenis, archeologie, politiek en journalistiek. In hun visies op de relatie tussen Zuid-Afrika en Nederland verschillen de auteurs veelal. Voor deze uiteenlopende inzichten hebben wij bewust gekozen omdat er in een relatie altijd

verschillende kanten aan het verhaal zitten. Relaties zijn complex en een boek waarin alleen dezelfde meningen zouden worden vertolkt, zou niet alleen saai zijn, maar ook onmogelijk.

Op deze plek wil het Rijksmuseum zijn dankbaarheid uiten aan verschillende personen en instanties. Allereerst wil ik noemen schrijver en Afrikakenner Adriaan van Dis, onze 'ambassadeur', adviseur en verteller in zowel dit boek als op de tentoonstelling. De NTR natuurlijk voor het maken van de zevendelige tv-serie *Goede Hoop*, geïnspireerd op onze tentoonstelling. Zowel particulieren als musea in Zuid-Afrika en Nederland zijn wij veel dank verschuldigd voor hun royale bruiklenen. Het is geweldig om te zien hoe musea, archieven en bibliotheken in Zuid-Afrika met investeringen in tijd en kennis hebben bijgedragen aan de totstandkoming van de tentoonstelling en het boek. Met name de samenwerking met SAHRA (South African Heritage Resources Agency) en IZIKO Museums of South Africa willen wij hier apart noemen. Zeer erkentelijk zijn wij ambassadeur Marisa Gerards en consul Bonnie Horbach voor hun onophoudelijke energie en hulpvaardigheid om dit bilaterale culturele project tot een succes te maken. Gerard Krans en DutchCulture danken wij hartelijk voor hun steun aan dit boek. Ook zijn wij de Familie W. Cordia, het Johan Huizinga Fonds, het Mondriaan Fonds, Cees en Ingeborg van der Burg, Fonds 1975, Fonds de Zuidroute, Stichting New Angle, een anonieme schenker, Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, ING en de Patronen van het Rijksmuseum zeer dankbaar voor hun genereuze en onmisbare bijdrage aan de tentoonstelling. Tot slot gaat onze grote dank uit naar alle auteurs, redacteurs, vertalers en vormgevers van zowel het boek als de tentoonstelling *Goede Hoop*, maar met name wil ik hier apart noemen: Irma Boom, Duncan Bull, Wayne Dooling, Marlene Dumas, Steve Green, Maria Holtrop, Pieter Hugo, Daniel Horst, Tom Postma en Robert Ross.

Taco Dibbits
Hoofddirecteur Rijksmuseum

Dit boek gaat over de gedeelde geschiedenis van Zuid-Afrika en Nederland. Daarbij ligt de nadruk op de wederzijdse beïnvloeding tussen de twee landen. In het verhaal wordt een aantal aspecten van de gezamenlijke geschiedenis belicht, maar zeker niet alle. Daaruit vloeit voort dat dit boek niet pretendeert volledig te zijn, noch dat het de definitieve versie van de geschiedenis van de betrekkingen tussen Zuid-Afrika en Nederland beschrijft. Het biedt slechts *een* versie. Dat kan ook niet anders, want geschiedenis en taal zijn altijd in transformatie en blijven zich ontwikkelen.

Het historische en het huidige taalgebruik in het algemeen, en bepaalde termen in het bijzonder, kunnen gevoelig liggen, zeker in de Zuid-Afrikaanse context. Als redactie hebben we ernaar gestreefd om in dit boek de termen te hanteren die momenteel, in beide landen en daarbuiten, het meest geaccepteerd zijn.

BEGRIPPEN ALS GEKLEURD, WIT EN ZWART

In dit boek worden de hedendaagse begrippen ‘gekleurd’, ‘wit’ en ‘zwart’ gehanteerd. Soms worden er omwille van de historische context woorden gebruikt die we tegenwoordig liever zouden vermijden. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om begrippen die tijdens de apartheidperiode gangbaar waren, zoals ‘non-whites’ / ‘nie-blankes’ of ‘Kleurlingen’ met een hoofdletter. (Hier kan overigens worden opgemerkt dat ook in het Zuid-Afrika van vandaag de dag, bij het invullen van officiële documenten, nog steeds gevraagd kan worden naar de etnische origine van de betreffende persoon: African, Coloured, Indian of White.) Daarnaast spelen ook nationale verschillen. In Nederland gebruikt men niet snel het woord ‘gekleurd’ als aanduiding voor de groep die niet onder de Nederlandse termen ‘wit’ of ‘zwart’ valt, maar in Zuid-Afrika zijn woorden als ‘coloured’ en ‘bruinmens’ nog steeds gangbaar.

OUDE EN NIEUWE NAMEN VOOR AFRIKAANSE BEVOLKINGSGROEPEN

De San zijn de oudste bewoners van een groot gebied in zuidelijk Afrika. De Nederlanders noemden hen ‘Bosjesmannen’. De naam ‘San’ wordt door sommigen als denigrerend ervaren, omdat het oorspronkelijk ‘foera-geur’ betekent, iemand die voedsel zoekt. Op een gegeven moment werd het woord geassocieerd met mensen die geen vee bezaten, of vee roofden, of geen bezittingen hadden. Tegelijkertijd is de term in Zuid-Afrika breed geaccepteerd en officieel erkend. De termen ‘Boesmans’, ‘Bushmen’ en ‘Basarwa’ worden ook nog steeds gebruikt, maar zijn meer omstreden.

De Khoikhoi waren de bewoners van de Kaapregio (in het zuidwesten van Zuid-Afrika) tot het noordelijke deel van Centraal-Namibië. Zij waren ten tijde van de komst van de Europeanen onder te verdelen in verschillende subgroepen. Door de Nederlanders werden de Khoikhoi ‘Hottentotten’ genoemd. Dat was al in de zeventiende eeuw een denigrerende term (zie ook hoofdstuk 2). Tegenwoordig duidt men de verzamelde Khoikhoi-groepen aan met de termen ‘Khoi’ of ‘Khoikhoi’, vrij vertaald ‘mens’ of ‘echte mensen’ of ‘mens der mensen’. Khoisan is een term voor de groep die bestaat uit zowel de Khoikhoi als de San, die aan elkaar verwante talen spreken. De San zijn als ‘los’ te identificeren groep in Zuid-Afrika vrijwel uitgeroeid, al leven er nog wel grote groepen in Namibië en Botswana. Sommige San zijn deels overgegaan in de Khoikhoi, en verder in de ‘Kleurling’-groep.

De derde groep Afrikanen met wie de Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw te maken kregen waren de Xhosa. Zij werden door de kolonisten ‘kaffers’ genoemd, zoals te zien is in de citaten in dit boek. Het is een woord dat afstamt van het Arabische woord *kafir*, dat heiden of ongelovige betekent. Tegelijkertijd werd het woord ‘Kaffer’ ook voor andere groepen zwarte Afrikanen gebruikt, in dit boek aangeduid met hun eigen namen als Zulu, Sotho en Ndebele. Tegenwoordig wordt de term als uitermate kwetsend ervaren en het is in Zuid-Afrika verboden om hem te gebruiken.

De Bantu-talen van Zuid-Afrika maken deel uit van een grote taalfamilie, die vanuit Kameroen over het grootste deel van subequatoriaal Afrika verspreid werd. In die talen worden prefixen ‘ama’ en ‘isi’ gebruikt om duidelijk te maken of het gaat om een taal of een volk. Het Zulu-volk heet amaZulu en hun taal heet isiZulu, enzovoort. Vanwege de leesbaarheid hebben wij deze prefixen in dit boek weggelaten.

AFRIKANERS, VRIJBURGERS, BOEREN, TREKBOEREN, VOORTREKKERS

Afrikaners zijn Zuid-Afrikanen van meestal merendeels Nederlands-Europese origine. Zij begonnen zichzelf aan te duiden met de termen ‘Afrikaanders’ en ‘Afrikaners’ in het begin van de achttiende eeuw. De taal die zij spreken is ‘Afrikaans’, een mengtaal van Nederlands, Maleis, Khoisan, Sotho, Xhosa, Zulu en Portugees (zie hoofdstuk 20). Afrikaans is momenteel de derde taal van het land. Het wordt overigens ook gesproken door Kaapse ‘Kleurlingen’, en Aziatische en zwarte Zuid-Afrikanen.

De woorden Afrikaners, vrijburgers, Boeren, trekboeren en Voortrekkers worden min of meer als synoniemen gebruikt voor groepen van merendeels Nederlands-Europese origine en deels ook van

Khoikhoi en tot slaaf gemaakte Afrikanen en Aziaten. In de negentiende eeuw gebruikten Britse auteurs de aanduiding 'Dutch' voor deze groepen.

BOERENoorlog OF ZUID-AFRIKAANSE OORLOG?

Twee conflicten in de Zuid-Afrikaanse geschiedenis worden in het Nederlands met Boerenoorlog aangeduid: de eerste woedde van 1880 tot 1881 en de tweede van 1899 tot 1902. In oudere werken, vooral van nationalistische Afrikaners, heten de oorlogen ook de Eerste en Tweede 'Vryheidsoorlog'. Nog weer een andere term is de (Eerste en Tweede) 'Engelse Boerenoorlog'. Veel wetenschappers gebruiken tegenwoordig voor de Tweede Boerenoorlog de term 'Zuid-Afrikaanse Oorlog'. Hiermee willen ze aangeven dat er in deze oorlogen niet alleen Boeren tegen Britten vochten, en andersom, maar dat er aan beide zijden ook duizenden zwarte Zuid-Afrikanen streden en dus het hele land betrokken was bij deze oorlogen. Voor de Eerste Boerenoorlog wordt ook nog wel 'The Transvaal Rebellion 1880–1881' gebezigd. Wij gebruiken in dit boek vooral de termen Eerste en Tweede Boerenoorlog, en maken hierbij de belangrijke kanttekening dat er aan beide zijden zwarte Afrikanen vochten.

1.1

Protestactie voor de Zuid-Afrikaanse ambassade tegen het verbod op politieke activiteiten van het UDF en 17 andere organisaties in Zuid-Afrika (detail). Vooraan v.l.n.r.: A. van Dis en F. van Aurich

1 PROLOOG

ADRIAAN VAN DIS

Wat heeft Nederland toch met Zuid-Afrika? Altijd en eeuwig een mening, dat vooral – het liefst zwart-wit – maar ook gek op Kaapse wijnen die we een generatie geleden nog boycotten en broederlijk aan de braai na een bezoek aan het wildpark. Jammer alleen dat het gros van de bevolking nog nooit een leeuw heeft gezien – *game is a white man's hobby*. Ondertussen zijn we zeer begaan met de niet-witte bevolking. Maar... gaat het wel goed daar? Ja, Zuid-Afrika is nog steeds een beetje van ons; we hebben er zichtbare en voelbare sporen achtergelaten: op de kaart, in namen, families, politiek en taal. *Baie snaaks*. Al komt 'baie' uit Indië. Maar dat was ook van ons. Vooral die apartheid zat ons dwars – een schaamtewoord dat verdacht Nederlands klinkt. Alleen al daarom waren we er dubbel tegen.

Ook Zuid-Afrika laat Nederland niet los. Al doet het flink zijn best. Wat moet het ook met al die oude helden naar wie dorpen en steden zijn vernoemd, met een bronzen Jan van Riebeeck die op je neerkijkt of met 'Oom Paul' Kruger steunend op zijn wandelstok? Om maar te zwijgen over het door een Nederlander ontworpen Voortrekkermonument, bekleed met voor zwarte Zuid-Afrikanen vernederende taferelen. In Indonesië stampten de revolutionairen kort na de onafhankelijkheid tenminste nog wat koloniale monumenten tot gruis om sportvelden mee te verharderen. Het nieuwe Zuid-Afrika liet vrijwel alles staan. Keurig. Maar hoe lang nog? De bordjes van helden worden al verhangen. Straten kregen andere namen, provincies, rivieren en bergen volgden. Veel van wat ons vertrouwd in de oren klinkt zal de komende generaties worden uitgewist. Werk aan de winkel voor historici: wie was wie en hoe kon uit naam van God en gewin zoveel worden opgebouwd én vernietigd?

Iedere tijd schrijft zijn eigen geschiedenis. Zo is men nu ook anders naar apartheid gaan kijken. De wetten mogen dan zijn afgeschaft, maar apartheid zat in veel meer: in mentaliteit (en hoe wis je die?) maar ook in geografie (het vruchtbaarste land voor de baas) en de infrastructuur. Steden en dorpen zijn de steen geworden apartheid, vandaar dat de hedendaagse witte toerist in de nog altijd merendeels witte wijken blijft hangen (op het verplichte collectieve uitstapje naar een township na). Beetje bang misschien? Of is het 'soort zoekt soort'? Of erger: stamverwantschap. Ach nee, geen zinnig mens zal zo'n woord nog in de mond nemen. Witten wonen nu eenmaal beter – dus logeer je er beter. Je kan bijna niet anders als witneus. Tenzij je de moeite doet over nog altijd bestaande kleurlijnen te stappen.

Het begon al kort na het planten van de eerste VOC-vlag. Van Riebeeck liet een dertien kilometer lange ondoordringbare haag aanleggen om de Khoikhoi, die toen nog Hottentotten (stotteraars) heetten, buiten zijn tuinen te houden – de eerste officiële segregatie.

Ook voerde hij pasjes in. (De halve witte wereld keek over zijn schouders mee: het verversingsstation aan de Kaap voor schepen op weg naar de Oost werd als een grensverleggende doorbraak beschouwd: te vergelijken met een ruimtebevoorradingsstation nu.) De 'vrijburgers', die na hun dienstverband bij de Compagnie eigen perken mochten ontwikkelen en hun gekaapte land door slaven lieten bewerken, trokken eveneens ingenieuze grenslijnen tussen het witte en niet-witte deel. Ze droomden er zelfs van een kanaal te graven om het Kaapse schiereiland af te kunnen scheiden van de zwarte bevolking. Hun beleid droeg alleen nog niet de beladen naam die later zo berucht zou worden. Maar zo uniek is apartheid nu ook weer niet: in vrijwel alle landen met een koloniale geschiedenis zien we een scheiding tussen culturen ontstaan: uitheems tegenover inheems, meester tegenover slaaf – al dan niet wettelijk vastgelegd. Misschien is wrijving een beter woord want er kwamen altijd kinderen uit voort. Wat heet: een oerwoud van gemengde stambomen. Mijn eigen familie is er een voorbeeld van. Ik groeide op tussen repatrianten: tropenmensen, gevormd door Oost en West. Mijn Indische halfzusjes en mijn eigen vader, bruingeel van huid, werden door de kaaskoppen uit ons dorp simpel 'blauwen' genoemd. (Vanwege het blauwe schijnsel op hun pikzwarte haar – begin jaren 60 door indorockers opgevat als geuzennaam: *The Blue Diamonds*.)

Misschien daarom trok het Afrikaans me tijdens mijn studie Nederlands zo aan: een taal aangeraakt door vermenging, met schrijvers hakend naar Holland maar die veel meer bij Afrika hoorden dan ze zelf beseften. Ik herkende hun kleurgevoeligheid: het ontkennen of juist omhelzen ervan. En in hun lenige taal hoorde ik het *petjōh* – het indo-dialect waarmee bij ons thuis nostalgische verhalen werden doorspekt.

Bastaarden op zoek naar zuiverheid, zo typeerde de Zuid-Afrikaanse dichter Breyten Breytenbach zijn stamgenoten.

Vermenging tekent de Afrikaners – ze moesten wel, anders hadden hun voorzaten het de eerste decennia nooit gered. Al dat latere gezwets over stamverwantschap was een grote leugen. Om een onderlinge band te smeden moest een verhaal worden verzonnen van een uitverkoren volk dat zich had aangepast aan het landschap, met een eigen taal en een eigen geschiedenis (en eigen fysieke kenmerken): lichtbrengers in donker Afrika. Nederland kon en wilde daarbij helpen, vooral nadat de Kaap definitief in Britse handen was gevallen en de uitgeweken Boeren eind 1880 in Transvaal een onafhankelijke republiek hadden uitgeroepen. Ons land spiegelde zich aan dit Boerenverzet; het speelde in de negentiende eeuw nauwelijks nog een rol op het wereldtoneel en kon zich nu laven aan dat kleine, dappere volk – verre neven (voor de helft Duits, Deens en wat

niet al, maar dat kannie bommen) die een imperialistische grootmacht met succes vernederden. Wat waren we vóór destijds. Boerengeneraals werden bezongen, gedichten aan de strijd gewijd, boeken, toneelstukken, schilderijen; hele massa's dromden samen – een Boerenmanie kolkte op. De Nederlandse regering stelde zich neutraal op en dacht aan de lucratieve handel met Engeland, maar het volk – van hoog tot laag – stond achter de Boeren. Jongemannen gingen er vechten, werken, bouwen, onderwijzen – voor een deel geschoolde christenen die Nederlandse ideeën importeerden. De Boerenleiders (met hun grotendeels analfabete volgelingen) zogen die nieuwe zeden op. Maar ze verloren de strijd, leden zware verliezen en moesten zich schikken onder Brits bewind. Toch werkte die vernedering ook emanciperend. Een smeulend nationalisme vlamde op: de Afrikaner ontwikkelde zich. De beste zonen voltooiden hun studie in het 'stamland'. Ja, mannen, altijd weer mannen, mannen die kennismaakten met een dogmatische invulling van het begrip verzuiling en met die kennis later een Nationale Partij oprichtten, die eenmaal aan de macht, honderden apartheidswetten liet invoeren. Zo bouwde Nederland op afstand mee aan de mythe van 'gescheiden ontwikkeling'.

De Nederlandse schaamte kwam pas later: na de verscherping van de pasjeswetten (midden jaren 50); na de Rivonia-processen tegen zwarte leiders als Nelson Mandela (1963–1964); na het bloedbad in Sharpeville (1960); en vooral na de opstanden tegen het verplichte Afrikaans op de scholen van Soweto (1976). De sympathie voor de Boeren sloeg om in weerzin tegen de Afrikaner. Wat waren we hartstochtelijk tegen. De anti-apartheidsverenigingen (wel zes, want we bleven verzuild, al begon het te mengen) vormden bij elkaar een van de grootste solidariteitsbewegingen die Nederland heeft gekend. Honderdduizenden Nederlanders voerden actie. Nu zeggen historici dat Nederland zo graag aan de goede kant wilde staan om daarmee de weinig heldhaftige houding in de Tweede Wereldoorlog te compenseren. En mijn cynische ik zegt: en om onze misdaden in de koloniën te overschreeuwen. (Die rekeningen komen nog.)

Maar bij god, wat waren we toen toch goed in het wijzen naar het onrecht buiten ons erf.

Onderwijl verkleurde Nederland zelf, door de komst van onderdanen uit oude koloniën die het lichtend voorbeeld Nederland wel eens van nabij wilden zien. ('Wij zijn hier omdat jullie daar waren.') Migratiestromen kwamen op gang. Niet alle landgenoten vonden dat even makkelijk. Vooral de sociaal kwetsbare wijken, die toch al niet meetelden, zagen hun omgeving veranderen. En dat waren ironisch genoeg vaak de verwaarloosde, vroeg twintigste-eeuwse wijken die vernoemd waren naar helden uit de Boerenoorlog (354 straten verspreid

over het hele land). De eerste getto's ontstonden. Het Zuid-Afrika de les lezende Nederland betrapte zich erop net zo bang voor niet-witte en anders biddende medemensen te zijn als de witten onder de Limpopo. En vandaag de dag fietsen hippe bakfietsmoeders de halve stad door om hun kinderen op een witte school te stallen. 't Kan verkeren.

Opnieuw is Zuid-Afrika een spiegelbeeld geworden, maar nu zien we een sociaal laboratorium (dertig keer groter dan Nederland) dat veel over onszelf vertelt: niet alleen over het witte doen en laten door de eeuwen heen, maar ook over de uitdagingen die ons te wachten staan in een snel veranderende omgeving. We zien de boosheid toenemen: zwarte jongeren voor wie de herverdeling van de rijkdom te langzaam gaat en die zich keren tegen een corrupte politieke elite. Bovendien nemen ze het de oudere generaties kwalijk dat ze zich zo lang hebben laten vernederen. Waarom hebben de witten het nog steeds beter? Ze willen weinig van verzoening en bevoogding weten en zijn op zoek naar etnische trots.

Te midden van al dat gewoel is ook het nieuwe Zuid-Afrika anders naar zichzelf gaan kijken. De geschiedschrijvers hebben met de jaren steeds meer kleur toegelaten in hun beschouwingen. Mythes werden ontrafeld: de mythe van het lege land, bevolkt door jager-verzamelaars en nomaden die zijn uitgemoord of aan beschavingsziekten overleden; de mythe van de Grote Trek, waardoor de Afrikaanse koninkrijken uiteenvielen en de inwoners van hun weidegronden werden verjaagd; de mythe van de Vrijheidsoorlogen tegen het imperialistische Groot-Britannië, ook de onafhankelijke Boerenrepublieken bleken door en door koloniaal. Andere verhalen krijgen de ruimte, gestaafd door documenten die men eerder niet kende of wou zien. Meer Afrika, minder Europa. Al ligt het politiek-correcte wel op de loer, want Europa heeft zwart Afrika ook sterker gemaakt: met onderwijs (hoe belabberd ook), medische voorzieningen, muziek en filosofen die tegenstanders van het kolonialisme de nodige munitie gaven. Het is wennen voor de witten. Voor alle betrokkenen. Ook voor mij. En natuurlijk, er zullen vast en zeker nieuwe mythes ontstaan. Aan hartstocht heeft het Zuid-Afrika nooit ontbroken. Aan veerkracht evenmin.

Het Rijksmuseum maakt thans de balans op van 365 jaar betrokkenheid met Kaap de Goede Hoop. Zo onbevangen mogelijk. Kunstschatten en documenten uit beide landen vertellen een gezamenlijk verhaal. De band wordt opnieuw beleefd. Met vraagteken en al. Kijk, lees en verbaas u.²

2.1
Steen met een afbeelding van een man
en een vrouw, door San geschilderd,
19e eeuw

2

DE WERELD DIE DE NEDERLANDERS BINNENVIELEN: PREKOLONIAAL ZUID-AFRIKA

ROBERT ROSS

2.2
Steen met een afbeelding van
een antilope, door San geschilderd

2.3
Steen met een afbeelding van
een giraffe, door San gekerfd

Voor er geschiedenis was, was er land. Voor er gewassen waren, was er regen. Maar nooit genoeg.

DE JAGER-VERZAMELAARS EN HUN KUNST

Er wonen al mensen in zuidelijk Afrika sinds onze soort op aarde is, dus ongeveer honderd à tweehonderdduizend jaar. Tot een paar duizend jaar geleden leefden zuidelijke Afrikanen als jager-verzamelaars. Ze trokken rond in kleine groepen die vaak niet groter waren dan vijftientig personen. Ze volgden hun prooidieren vanuit de heuvels, waar voor de antilopen in het droge seizoen soms gras te vinden was, naar de vlaktes, die na zware regenval voor korte tijd groen werden. Op hun tochten oogstten ze ook de bollen van de vele iris-soorten die in de heuvels van de Kaap voorkomen. Sommige groepen trokken naar de kust. Ze verzamelden er mosselen en zeeslakken, jaagden op robben en visten vanaf de kust in de riviermondingen en baaien.

Over het algemeen hield de groep zich in leven met het verzamelen van voedsel op het land of aan de waterkant. Dit werk werd gedaan door de vrouwen in de groep, die hiervoor vaste routes aflegden. In de baaien bouwden ze stenen muren die als val fungeerden; de gaten in de muren lieten het opkomende en afgaande tij door, terwijl de vissen bleven steken [AFB. 2.9].

Prestige verwierven de jagers door af en toe grote dieren te doden, vooral elanden, de grootste Afrikaanse antilopen. De Nederlanders hadden het dier zo genoemd naar het grootste hert dat in Europa voorkwam. Pas als hij zo'n prooi had bemachtigd, werd een jonge man als volwassen beschouwd.

De jager-verzamelaars kenden geen materiële rijkdom. De groep moest vaak opbreken om verder te trekken en sleepte alle bezittingen met zich mee. In de winter sliep men, gehuld in mantels van dierenhuid, onder overhangende rotsen of achter geïmproviseerde windschermen gemaakt van de takken van bosjes. Die bouwsels werden even snel opgericht als weer verlaten. Hun complete materiële cultuur bestond uit niet meer dan een paar voorwerpen: rieten matten; mantels van dierenhuid; messen en schrapers, gemaakt van steensplinters die met hars aan een stuk hout waren bevestigd; houten stokken met aan een kant een scherpe punt om mee te graven, en bevestigd aan een steen waarin een gat was gemaakt, zodat ze wat zwaarder werden; struisvogeleieren om water mee te vervoeren; kralensnoeren als sieraden; en rode oker voor lichaamsversieringen.¹

Alsof ze die bescheiden materiële cultuur wilden compenseren, hebben de jager-verzamelaars van Zuid-Afrika hun gedachten geboekstaafd op de rotsen in de regio. Ze schilderden op zacht zandsteen of kwartsiet, of krasten in verweerde keien. Op de rotsschilderingen

zien we veel soorten dieren [AFB. 2.2 & 2.3], maar vooral de eland, andere antilopensoorten en olifanten. In de grotten zijn ook menselijke figuren geschilderd [AFB. 2.4], en veel figuren die half mens, half dier zijn. Daarvan wordt aangenomen dat ze een trancetoestand voorstellen.² In zuidelijk Afrika zijn tienduizenden vindplaatsen met rotstekeningen. Sommige bestaan uit slechts een figuur, andere zijn grote, lange friezen met elanden, geschilderd in polychrome okerkleuren, zwart en wit, weer andere verbeelden krijgstonelen met tientallen strijders. Samen vormen ze de grootste en oudste collectie rotskunst ter wereld.

Wat deze schilderijen precies betekenen en waarom ze zijn gemaakt, kunnen we niet met zekerheid zeggen. Dat komt deels omdat ze waarschijnlijk niet allemaal met dezelfde reden zijn vervaardigd. Wat wel duidelijk is, is dat het geen alledaagse afbeeldingen zijn van bijvoorbeeld het plantaardige voedsel of de schelpdieren die het dieet vormden van de bewoners van de beneden liggende grotten. We kunnen redelijkerwijs aannemen dat deze kunstuitingen op een of andere manier zijn verbonden met de spirituele wereld, en met de mythes en verhalen die tot zeker eind negentiende eeuw in Zuid-Afrika werden verteld. In die wereld hadden de relaties tussen mannen en vrouwen een metaforische pendant in de relaties tussen de mens en de verschillende diersoorten, of in de relaties tussen de diersoorten onderling. Er is voldoende bewijs dat de kunstenaars altijd mannen waren. Het waren ook mannen die op elanden jaagden en ze doodden. In een aantal cruciale verhalen werden elanden beschreven als vrouwen. Die verhalen zijn zowel eind negentiende eeuw opgetekend bij jager-verzamelaars in Zuid-Afrika, als een eeuw later in de noordelijker gelegen Kalahari. Wat er op de rotswanden in de bergachtige Cederberg-regio ten noorden van Kaapstad en in het ver weg in het oosten gelegen Drakensberg werd vastgelegd, gaf uitdrukking aan dit wereldbeeld. Het vormde een uiteenzetting over hoe mannen, vrouwen en dieren met elkaar omgingen. Of hoe ze met elkaar om zouden moeten gaan. Mannen en vrouwen identificeerden zich met bepaalde dieren en namen daarbij hun krachten over. Dat wereldbeeld verlangde van de jager-verzamelaars dat ze controle uitoefenden op hun omgeving: de jacht moest succesvol zijn, het moest met enige regelmaat regenen en wie ziek was, moest beter worden. Al die taken waren toebedeeld aan een klein groepje specialisten die als sjamanen fungeerden. Veel schilderijen en krastekeningen stellen sjamanistische activiteiten voor. Een van die activiteiten was het oproepen van een genezende trancetoestand. Dat was alleen mogelijk binnen de context van de verhoudingen tussen geslachten en soorten zoals overal verbeeld in de rotskunst in zuidelijk Afrika.³

2.4

Steen met een afbeelding van drie menselijke figuren, door San gekerfd

2.5

Steen uit het Mount Currie district in KwaZulu-Natal met een afbeelding van Boeren op paarden die schieten op San, door San geschilderd, 19e eeuw

Zuid-Afrikaanse rotsschilderingen bevatten te weinig organisch materiaal voor onderzoeksmethoden als C14-datering, dus is het moeilijk om vast te stellen hoe oud ze zijn. Niettemin zijn er aanwijzingen dat ze het product zijn van een zeer oude traditie. Het is bekend dat Zuid-Afrikanen al meer dan 75 duizend jaar geleden oker slepen om er potloodachtige werktuigen mee te maken.⁴ In een grot in Namibië is een stuk van een beschilderde rotswand gevonden dat op de grond was gevallen en bedekt was met andere archeologische vondsten. Daarvan is de oudste ongeveer 27 duizend jaar oud.⁵ De meeste, zo niet alle vondsten die nu nog *in situ* zijn, zijn van jongere datum. Het is niet bekend hoe lang verf kan overleven op de rotsen van Zuid-Afrika; waar sommige kleuren bewaard zijn gebleven, zijn andere vervaagd. Op sommige schilderijen in de West-Kaap zien we menselijke figuren met iets dat lijkt op haken in plaats van hoofden. Het pigment van de gezichten is verdwenen, terwijl het oker voor de rest van hun lichamen en hoofden er nog zit.

Hoewel de precieze datering of herkomst van de schilderijen en krastekeningen niet te achterhalen zijn, staat het vast dat de kunstenaars jager-verzamelaars waren, die hoogstwaarschijnlijk gedurende de afgelopen paar duizend jaar geleefd hebben. Hun taal bevatte zonder twijfel de 'klik'-geluiden die de Khoisan-talen van zuidelijk Afrika kenmerken. Kliks komen in geen enkele andere taalfamilie voor, behalve dan door assimilatie in de Bantu-talen in dezelfde regio.

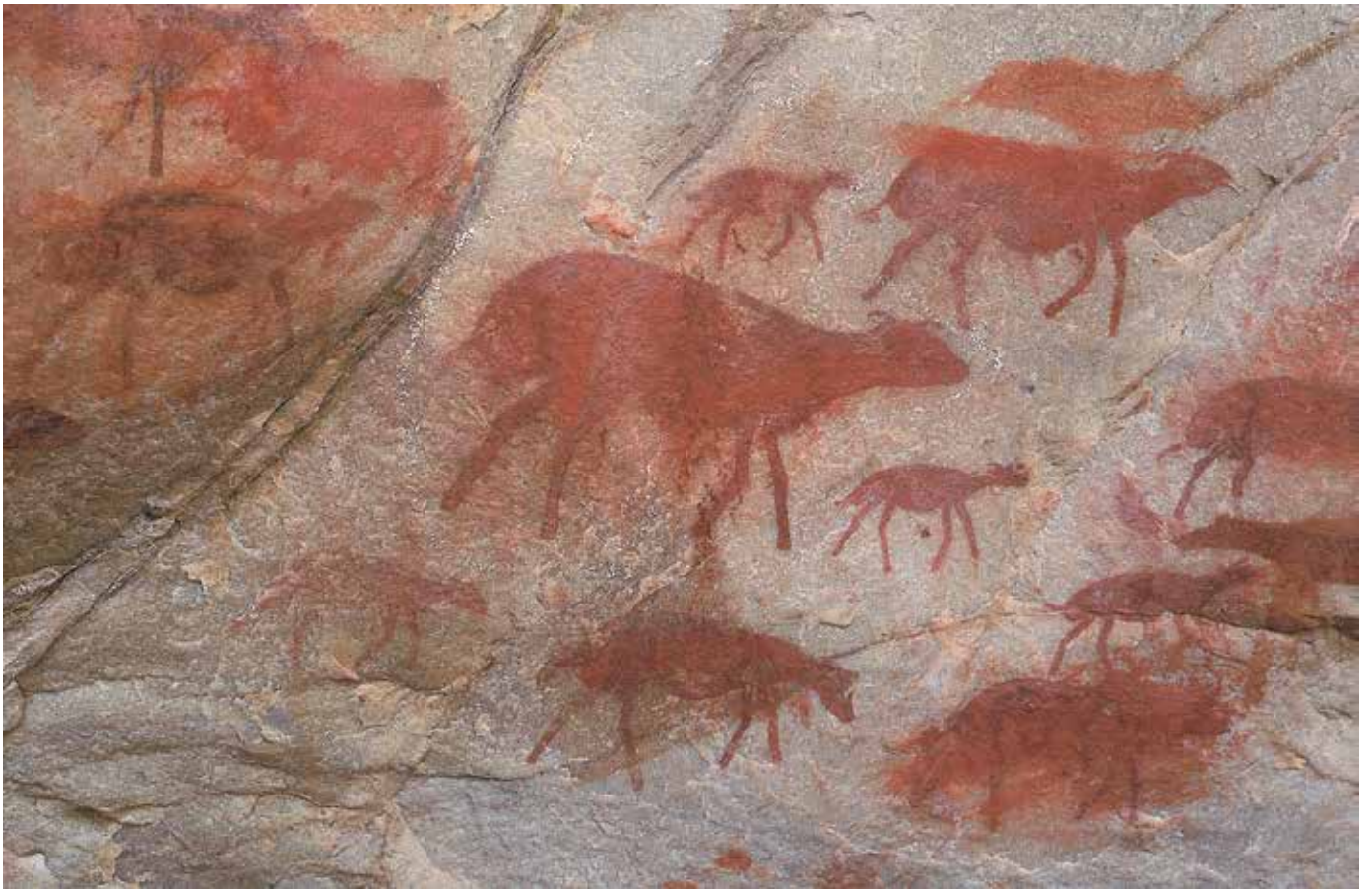
DE IJZERTIJD

De uitbarsting van creativiteit in de Khoisan-talige gebieden zou veroorzaakt kunnen zijn doordat volkeren naar de regio trokken die andere economische activiteiten ontplooiden. De Khoisan verbeeldten de conflicten met de nieuwkomers in hun rotsschilderingen, misschien als antwoord op deze invasie [AFB. 2.5]. Vanaf circa tweeduizend jaar geleden, raakte Zuid-Afrika bevolkt met mensen die voor hun bestaan niet afhankelijk waren van jagen en verzamelen. In plaats daarvan hielden sommigen koeien en schapen voor het vlees en de melk, terwijl anderen alleen van de landbouw leefden en diverse gewassen verbouwden. Ook smolten ze ijzererts en smeedden landbouwwerktuigen en speren – vandaar dat archeologen hun cultuur aanduiden met de 'Ijzertijd', een tijdperk dat in Afrika vele eeuwen later begon dan in Europa. Onder hen waren veel mensen die afkomstig waren uit het noorden. Ze brachten hun koeien en schapen mee. Dat waren geen inheemse dieren in zuidelijk Afrika. Ze namen op hun beurt ook eigenschappen van de lokale bevolking over. Een bewijs daarvoor is dat minstens twee Zuid-Afrikaanse Bantu-talen, het Zulu en het Xhosa, veel

fonetische elementen uit de Khoisan-talen (de 'kliks') hebben opgenomen. De Khoisan die hun bestaan als jager-verzamelaar wilden voortzetten, werden gedwongen om de meest productieve gebieden te verlaten. Ze vestigden zich in de bergen of in de Karoo- of Kalahariwoestijn. De Khoikhoi-taal beschrijft hen als 'San' ('mensen zonder bezittingen; mensen die niet meetellen'). Andere Zuid-Afrikaanse talen gebruiken soortgelijke termen. De Europeanen, ten slotte, noemden hen 'Bosjesmannen'. Ondanks dat men in zulke denigrerende bewoordingen over hen sprak, meenden de andere volken wel dat de San de natuur in hun macht hadden. Om die reden waren ze bang voor hen.

Hoe ver de macht van de San zich over de natuur uitstreckte varieerde, afhankelijk van de regio en het daar heersende klimaat. Zuidelijk Afrika ligt tussen twee oceanen die ieder voor regen in het gebied zorgen, zij het in verschillende hoeveelheden en in verschillende jaargetijden. Vooral dat laatste is belangrijk. In de zomers op het zuidelijke halfmond brengt de vochtige lucht van de Indische Oceaan regen naar de oostelijke helft van het Afrikaanse subcontinent. Dat zijn de regens die de tegenwoordige regio's KwaZulu-Natal en Mpumalanga van water voorzien, evenals een groot gedeelte van de Oost-Kaap en het noordelijke binnenland. Aan de Atlantische kant komen de regens in de winter, en dan alleen in het verre zuidwesten; ze reiken niet verder dan een paar honderd kilometer voorbij Kaapstad. Het koude water van de Atlantische Oceaan veroorzaakt een 'regenschaduw', waardoor de regens niet ver landinwaarts kunnen trekken, met als gevolg dat een groot gedeelte van de westelijke helft van Zuid-Afrika zeer droog blijft.

Deze elementaire eigenschappen van het Zuid-Afrikaanse landschap en klimaat hadden verstrekkende gevolgen voor het vestigingspatroon van de mens. In de oostelijke helft van het land konden samenlevingen ontstaan die landbouw en veeteelt combineerden. Er ontwikkelde zich een compleet stelsel van culturele elementen (materiële cultuur, taal, politieke systemen en religies); hedendaagse archeologen spreken van de ijzertijd. Er werden een of meer vroege vormen van Bantu-talen gesproken die Zuid-Afrikanen vandaag de dag nog steeds spreken: Zulu, Xhosa, Sotho (in verschillende varianten), Tswana, Swazi, Tsonga, Venda en Ndebele.⁶ Deze samenlevingen bewerkten de velden met ijzeren schoffels. Ze gebruikten ijzeren bijlen om bomen om te hakken. Ze verbouwden sorghum en andere gierstsoorten, bonen en groenten die als bijgerecht gebruikt werden. In een latere fase, na de introductie vanuit Amerika, werd er ook mais verbouwd. Hun bestaan als landbouwer betekende dat mensen langer op een plek konden blijven wonen. Ze bouwden min of meer permanente onderkomens van ongebakken

2.6

San rotsschildering van schapen

lemen stenen en stro.⁷ Deze samenlevingen kenden een uitgewerkt systeem voor de verdeling van arbeid op basis van geslacht. Vrouwen en meisjes namen de landbouw voor hun rekening. Ze werkten niet alleen op het land, maar verwerkten ook het graan tot pap of bier. De mannen en jongens waren veehoeders. De twee domeinen waren aan elkaar gekoppeld door de *lobola*, de bruidsprijs. Daarbij gaf de familie van de bruidegom koeien aan de familie van de bruid als vergoeding voor haar arbeid en vruchtbaarheid. Machtige en rijke mannen konden meer vrouwen trouwen en op die manier grote gezinnen stichten.⁸ Het bezit van koeien was het belangrijkste symbool van rijkdom. Om die reden trok men vooral ten oorlog om de kudde van de vijand te stelen; de scheidslijn tussen veeroof en oorlog was dun.

Chiefdoms ('hoofdmansschappen') waren het centrale politieke instituut in het Bantu sprekende deel van zuidelijk Afrika. De chiefdoms voerden oorlogen met elkaar. De *chiefs* hadden verschillende taken: hun volgelingen beschermen tegen aanvallen van buitenaf en onderlinge geschillen tussen hun onderdanen beslechten. Daarnaast moesten ze zorgen voor de welvaart en het welzijn van hun gemeenschap. Er werd van hen verwacht dat ze luisterden naar hun adviseurs, en daarmee naar het volk. Als ze een advies in de wind sloegen of op een andere manier faalden als bestuurder, lag het in de lijn der verwachting dat dat volk op zoek ging naar een andere chief die beter in staat was om bescherming en voorspoed te bieden. Zo'n troonpretendent moest wel op zijn tellen passen. Wie zich overambitieuus toonde werd vaak beschuldigd van hekserij, hetgeen bestraft werd met een pijnlijke dood.⁹

Iemands identiteit was sterk verbonden met zijn politieke banden. Woorden die later namen werden van etnische groepen of talen duiden aanvankelijk op de erkenning van de heerschappij van een bepaalde familie. Vrouwen werden beschreven als 'geen lid van een groep'; dat werden ze pas na hun huwelijk. Mannen daarentegen beschouwden zichzelf als onderdanen van een bepaalde chief of een geslacht van chiefs. De Xhosa waren onderdanen van een geslacht van chiefs waarvan verondersteld wordt dat het vele eeuwen geleden gesticht werd door Xhosa, de oervader van het geslacht. Aan zijn werkelijke bestaan wordt echter getwijfeld.¹⁰ Zelfs hun talen zouden naar heersers genoemd kunnen zijn, zoals zelfs in de negentiende eeuw nog gebeurde. Zo noemen de sprekers van de taal die officieel bekendstaat als Zuid-Sotho hun taal meestal Seshoeshoe. Dat is de taal van Moshoeshoe, de negentiende-eeuwse stichter van het koninkrijk Lesotho [AFB, 11.5].¹¹

De chief was er onder meer voor verantwoordelijk dat het regende op het land waar zijn (bijna alle leiders waren mannen) onderdanen op werkten. Tot op zekere

hoogte lag het succes van de voedselproductie daadwerkelijk in de handen van de chief, omdat een goed georganiseerde, vreedzame samenleving meer kon produceren dan een samenleving die werd geteisterd door conflicten. Al duurde dat succes natuurlijk net zo lang als het bleef regenen. Maar er waren ook medicijnen en rituelen die voor regen konden zorgen. De door de landbouwers verachte buitenstaanders, de San, speelden daarin vaak een belangrijke rol.¹²

DE KHOIKHOI

In de ijzertijd bleef het gebied dat de boeren met een gemengd bedrijf konden gebruiken beperkt tot de regio's waar het in de zomer regende. De gewassen die ze nodig hadden groeiden alleen ten oosten van een denkbeeldige lijn. Die loopt van het huidige Port Elizabeth en East London naar de rand van de Kalahari-woestijn in Botswana. Ten westen daarvan is regen schaars of valt in het verkeerde jaargetijde. De klassieke mediterrane gewassen tarwe en druiven werden pas verbouwd vanaf het moment dat Europeanen zich in het gebied vestigden. Dus zelfs de vruchtbare vlaktes in het zuiden rond het huidige Swellendam of in het Swartland ten noorden van Kaapstad werden niet in gebruik genomen voor landbouw. In deze regio's en verder landinwaarts, in de Little Karoo, waren *dagga* (cannabis) en *canna* (het eveneens narcotische ijskruid) de enige gewassen die men verbouwde.¹³

Dat betekende niet dat deze ongecultiveerde gebieden exclusief aan de jager-verzamelaars toebehoorden. De oudste schapenbotten op archeologische vindplaatsen in de West-Kaap zijn ongeveer tweeduizend jaar oud; in oudere vindplaatsen zijn dergelijke overblijfselen niet aangetroffen [AFB, 2.6]. Dit suggereert dat er sinds ongeveer die tijd herders naar de regio trokken. Die noemden zich misschien toen al Khoikhoi, 'mannen van mannen'. Ze spraken een taal die het meest verwant is aan sommige talen die tegenwoordig worden gesproken door enkele duizenden afstammelingen van jager-verzamelaars in noordwest Botswana en noordoost Namibië. Men neemt aan dat Khoisan-sprekers koeien en schapen overnamen van ijzertijdvolkeren in de buurt van de bovenloop van de Zambezi. Van daaruit trokken ze, met hun vee, naar Namibië, het gebied rond de Gariep (ook wel Oranjerivier), en uiteindelijk naar de vlaktes van de West-Kaap.¹⁴ Het heeft waarschijnlijk enkele eeuwen geduurd voor de Khoikhoi het niveau van ontwikkeling bereikt hadden dat de eerste Europeanen aantroffen toen ze eind vijftiende eeuw de Kaap aandeden.

De gebiedsuitbreiding van de herdersvolkeren had zo haar gevolgen voor de jager-verzamelaars in de regio. Velen werden verdreven richting de bergen en de woese-

2.7

San rotsschildering van een zeilschip,
mogelijk Nederlands, 1600–1800

2.8

San rotsschildering uit het Maclear
district in Eastern Cape van een
ossenvaart, 19e eeuw

tijnen van de Kaap. Iedere groep behield natuurlijk wel haar eigen culturele identiteit. De belangrijkste groep was de Xam van de Karoo-vlaktes. Van hen werd in de negentiende eeuw een belangrijke verzameling mythes en volksverhalen opgetekend.¹⁵ Andere jager-verzamelaars werden geassimileerd door de herdersvolkeren. Dat had tot gevolg dat de taal van de Kaap-Khoikhoi veranderde ten opzichte van die van de Khoikhoi die verder naar het noorden woonden. De Kaap-Khoikhoi hadden namelijk een aantal woorden overgenomen van de zuidelijke San, vooral van de Xam.¹⁶ Anderen werden geboren als Xam en leefden als jager-verzamelaars. Zij hadden een aparte taal, mythologie en rotsschilderingstraditie.

Tegen het einde van de vijftiende eeuw, ten tijde van de eerste Europese ooggetuigenverslagen van contacten met de Khoikhoi, waren de zuidelijke vlaktes van de West-Kaap het speelterrein van een aantal Khoikhoi-groepen. Enkele van die groepen hadden aanzienlijke kuddes koeien en schapen. Men neemt aan dat koeien enkele eeuwen later dan schapen op het West-Kaapse toneel zijn verschenen. Die aanname is gebaseerd op de aantallen van beide soorten aan het begin van de zestiende eeuw. De schapen hadden heel specifieke kenmerken, met enorm dikke staarten en een totale afwezigheid van wol; hun huid werd alleen bedekt door een dun laagje haar. Het vee voorzag zijn eigenaren van een bestaan dat meer zekerheid en waarschijnlijk meer welvaart bood dan dat van de jager-verzamelaars. Toch jaagden de herdersvolkeren wanneer ze daar kans toe zagen, en verzamelden ze eetbare planten en schelpdieren als ze die tegenkwamen.

De jager-verzamelaars hadden weinig behoefte aan politiek leiderschap; gelet op het kleine aantal mensen dat samen een gemeenschap vormde was dat niet nodig. Maar de Khoikhoi ontwikkelden in de zestiende eeuw chieftdoms en 'stammen' met eigen, van elkaar verschillende identiteiten.¹⁷ Het chieftdomstelsel was bijna geheel gebaseerd op rijkdom en daarmee een voorbeeld van plutocratie. Khoikhoi-leiders ontleenden hun macht aan hun koeien. Dat gaf hun de mogelijkheid om hun onderhorigen in bedwang te houden. De overdracht van de macht van vader op zoon bestond uit het doorgeven van die machtsverhoudingen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Xhosa-traditie, bezaten Khoikhoi-chiefs geen bovennatuurlijke macht of welke andere vorm van geïnstitutionaliseerde legitimiteit dan ook. Hoewel sommige heersers van de oostelijke Khoikhoi wel enige ceremoniële macht over hun tegenhangers in het westen gehad lijken te hebben, werd dat op geen enkele manier vertaald in politieke macht. Europeanen rapporteerden aan het einde van de zeventiende eeuw dat de rijkste en machtigste Khoikhoi-chief altijd met grote haast gehoorzaamd werd, letterlijk 'met rennen

en springen'.¹⁸ Dit kwam zonder twijfel doordat hij de canna-productie controleerde. Canna kon verhandeld worden in ruil voor metaal, dat op zijn beurt geruild kon worden tegen koeien. De kuddes van de chieft waren zeer groot, en daarmee zijn macht. Maar zijn status was altijd wankel, want het verlies van rijkdom betekende onherroepelijk het verlies van macht. De politieke structuren van de Khoikhoi-maatschappij werden onder druk van het kolonialisme verpulverd.

Om hun koeien en schapen zo veel mogelijk te laten grazen, moesten Khoikhoi-groepen min of meer continu het land doorkruisen, via hun vaste routes.¹⁹ Draagossen vervoerden mensen en goederen, waardoor de Khoikhoi veel meer bezittingen konden vergaren dan jager-verzamelaars. Ze namen aardewerken vaten mee waarin ze koeienmelk konden vervoeren. Ze lieten die melk zuur worden, zodat die beter drinkbaar was voor een volk dat, zoals het grootste deel van de mensheid, na zijn jeugd jaren lactose-intolerant was.

In de vroege zeventiende eeuw leefde een aantal verschillende Khoikhoi-groepen in afgebakende territoria in de West-Kaap. Sommige waren rijker en machtiger dan andere. Daarnaast waren er kleinere groepen, vooral in de Tafelbaai en misschien ook in andere kuststreken grenzend aan gebieden die overheerst werden door die gemeenschappen die koeien bezaten. Deze mensen hadden weinig tot geen vee en leefden vooral van wat de zee hun te bieden had. Ze werden door de Nederlanders 'strandlopers' genoemd en we weten dat de Khoikhoi hen minachtten om hun armoede. Toen de route rond de Kaap steeds populairder werd voor Europese schepen, en de Tafelbaai uitgroeide tot een drukke pleisterplaats waar brandhout en water werd ingeslagen, begonnen de mensen aan de kust met de Europeanen handel te drijven. Maar hoewel deze handel gunstig was voor de welvaart van de strandlopers, was het nooit genoeg om de concurrentie met de Khoikhoi in de regio aan te kunnen gaan.²⁰

ETNICITEIT

Etnische exclusiviteit bestond niet in prekoloniaal Zuid-Afrika. Men kon vrij eenvoudig van de ene groep overgaan in een andere groep, bijvoorbeeld als gevolg van honger of oorlog. Men nam dan de taal en de levensstijl van de nieuwe gemeenschap over.

De mensen die zichzelf Xam noemden (de Khoikhoi noemden hen 'San' en hedendaagse antropologen gaan er ook van uit dat ze tot de San-groepen hebben behoord) hadden dus een geheel eigen levenswijze en spraken een taal die alleen deze groep van jager-verzamelaars gebruikte. Datzelfde gold voor de Khoikhoi, de Xhosa en andere Afrikaanse volken. Maar voor individuen en soms zelfs hele gemeenschappen gold dat niet; zij

2.9

Fulken in Stilbaai.
Fotograaf: Neil Rusch